

Vrij spel

*Handleiding voor
Sociaal Pedagogisch Hulpverleners*

I - Minicursus spel en spelontwikkeling

II - Spelinterventies

Inleiding

Voor ons afstudeeronderzoek hebben wij onderzoek gedaan naar het vrije spel van kinderen binnen de residentiële jeugdhulpverlening en welke interventies SPH'ers inzetten om kinderen van 4 – 12 jaar, vanuit hun eigen creativiteit, tot vrij spel stimuleren. Uit ons onderzoek blijkt dat veel SPH'ers weinig kennis hebben over spel, spelwaarde en spelontwikkeling. Dit komt mede doordat spel en spelontwikkeling in de opleiding niet of nauwelijks behandeld wordt.

Daarom hebben wij een mini cursus spel en spelontwikkeling ontworpen, zodat SPH'ers de belangrijkste informatie over spel, spelwaarde en spelontwikkeling tot hun beschikking hebben. In het eerste deel staat de belangrijkste informatie die SPH'ers moeten weten over spel en spelontwikkeling, voordat zij interventie inzetten om kinderen vanuit hun eigen creativiteit tot spel te brengen. Deze praktische interventies worden in het tweede deel gegeven.

Voor meer informatie over dit onderzoek verwijzen we de lezer naar de scriptie 'Vrij Spel', op aanvraag verkrijgbaar bij de auteurs.

De gebruikte literatuur en andere bronnen zijn voor de leesbaarheid in een apart gedeelte na de aanbevelingen opgenomen in een literatuurlijst. Wanneer verwezen is naar een afgenomen interview, is dit aangeduid als 'persoonlijke communicatie' en een code (bijvoorbeeld A,2).

Elise Marie Nap
Rebekka Slingerland

Ede, juni 2012

Deel I

Minicursus spel en spelontwikkeling

Handvatten voor de sociaal pedagogisch hulpverlener

Wat is vrij spel?

- Spelen is een activiteit waarbij het spel een doel in zichzelf kent.
- Het is vrijwillig en is daarom ook nooit te verplichten.
- De motivatie om te spelen is de plezierige bezigheid. Kinderen vinden het leuk om te spelen.
- Spel wordt gekenmerkt door een voortdurende afwisseling en spanning tussen verwachtingen en verrassing en tussen het bekende en het onbekende, waarbij de invloed van de realiteit verminderd is.
- Spel kenmerkt zich door vrijheid. Een kind mag zelf bepalen wat het speelt en volgt dus geen opgelegde taken op.
- Spelen doet een kind altijd met iets of iemand.
- Onverwerkte gevoelens worden door spel verwerkt.
- Spel heeft altijd een element van 'doen alsof' in zich. Dit wordt ook gekenmerkt doordat dingen naast een algemeen aanvaarde betekenis, ook een andere betekenis krijgen, die door het spelende kind wordt toegekend.

Belang vrij spel

- Vrij fantasiespel geeft kinderen handvatten om hun creativiteit, verbeeldend vermogen en probleemoplossend vermogen te ontplooiën.
- Door fantasiespel leren kinderen de regels van de maatschappij kennen.
- Fantasiespel komt tot uitdrukking in samenspel met anderen kinderen, doordat ze met elkaar praten, ideeën uitwisselen en elkaar stimuleren in hun fantasiespel.
- In het vrije spel worden basisvaardigheden op het sociale, emotionele en motorische vlak ontwikkeld, en daarmee de fantasiekrachten en intelligentie.
- Fantasiespel zorgt voor beter ontwikkelde taalvaardigheden.
- Door fantasiespel werken kinderen beter mee, lachen meer en vervelen zich minder vaak.
- Kinderen leren door fantasiespel informatie begrijpen en nemen het in zich op.

Belang van spel voor de ontwikkeling

Lichamelijke ontwikkeling

- Het kind leert door spel zijn lichamelijke mogelijkheden kennen.
- Het kind oefent de grove en fijne motoriek en de zintuigen door te spelen.
- Door spelen kunnen kinderen hun energie kwijt, waardoor ze zich gezond voelen.
- Ook het reactievermogen wordt bij het kind ontwikkeld door te spelen.

Cognitieve ontwikkeling

- Kennis is nodig om te kunnen spelen, want in het spel laat het kind iets zien van wat het weet en begrijpt van de wereld om zich heen.
- Het kind leert zijn eigen lichaam kennen en ermee omgaan.
- Ook de kennis over denken en taal worden door spel geoefend. Kinderen leren afspraken maken en beredeneren wat ze doen en zien.
- Het kind leert vaardigheden die nodig zijn om verantwoordelijkheidsgevoel te ontwikkelen en daardoor nieuwe situaties aan te gaan.
- Verder leren kinderen logisch denken en zich concentreren.

Sociale ontwikkeling

- Spel is van belang omdat het kind leert omgaan met anderen. Het leert rekening houden met anderen en op te komen voor zichzelf.
- Ook leert het kind door samen te spelen zijn speelgoed te delen, op anderen te wachten of zich aan te passen aan anderen.
- Het kind leert zich in een gemeenschap te gedragen, wat bevorderlijk is voor de persoonsontwikkeling.
- Ook geeft het spelen met andere kinderen het kind de mogelijkheid om zijn maatschappelijke vaardigheden te ontwikkelen en zichzelf in te leven in verschillende maatschappelijke rollen.

Emotionele ontwikkeling

- Kinderen verwerken hun emoties door gebeurtenissen herhaaldelijk na te spelen en te imiteren.
- Kinderen verplaatsen zich helemaal in de situatie die ze naspelen en leren hierdoor om te gaan met gevoelens van verdriet, angst, boosheid of blijheid.
- Spel is voor kinderen een middel om conflicten en angsten te overwinnen.
- Spelen levert voor kinderen nieuwe ervaringen en inzichten op die het welbevinden bevorderen.
- Ook is spelen prettig, omdat het het zelfgevoel ondersteunt.

Kenmerken van spel van kinderen met een beperking

Kinderen met autisme

- Het spel van kinderen met autisme wordt gekenmerkt door herhaling. Dit zie je bijvoorbeeld doordat kinderen eindeloos aan een wielje van een autootje zit te draaien.
- Deze kinderen kunnen door hun beperking niet tot verbeeldingsspel komen. Een huis of een toren kunnen veel kinderen met autisme wel maken, maar dan tot verbeeldingsspel komen en er een verhaal bij verzinnen lukt deze kinderen niet.
- Het spel van deze kinderen is vaak het letterlijk nadoen van andere kinderen of dingen die ze op televisie hebben gezien.
- Wanneer een kind wel enigszins tot verbeeldingsspel kan komen, zie je hierin ook dat kinderen zodanig hun verbeelding verliezen, dat ze werkelijkheid en fantasie niet meer van elkaar kunnen onderscheiden.
- Vrije tijd is voor de kinderen een grote inspanning, doordat ze een beeld moeten vormen van de mogelijkheden die er zijn en keuzes moeten maken, wat juist erg moeilijk is voor deze kinderen.
- De motoriek van deze kinderen is vaak houterig, waardoor ze geen plezier beleven aan bewegingsspel.

Kinderen met ADHD

- Kinderen met ADHD hebben structuur nodig, ook in hun spel.
- Ze kunnen niet goed vrij spelen. Het vrije spel maakt de kinderen juist drukker, doordat ze steeds reageren op prikkels die ze ontvangen.
- De concentratie die nodig is bij vrij spelen is bij deze kinderen een probleem. Ze kunnen niet lang met één activiteit bezig zijn.

Kinderen met een verstandelijke beperking

- Kinderen met een verstandelijke beperking spelen graag met speelgoed waarvan de functie voor hen al bekend is.

- Het spelmateriaal raken ze vluchtig aan.
- De kinderen onderzoeken het speelgoed en combineren het niet met elkaar. Het blijven verschillende voorwerpen op zich en de handelingen die kinderen geleerd hebben, blijven geïsoleerd aan het spel verbonden.
- Fantasiespel is voor een kind met een verstandelijke beperking erg moeilijk. Het kind imiteert vooral, maar verzint zelf geen dingen.

Kinderen met hechtingsproblematiek

- Samenspel is voor kinderen met hechtingsproblematiek erg moeilijk. Ze kunnen geen rekeningen houden met andere kinderen en nemen niet snel initiatief.
- De kinderen zijn chaotisch en vlug in de omgang met hun omgeving. Hierdoor kunnen ze het spel van hun omgeving niet volgen.
- Door greep op het spel te krijgen, vertonen ze vaak bazig gedrag.
- Ook kunnen kinderen met hechtingsproblematiek moeilijk aan één stuk door spelen. Vaak wordt het spel onderbroken.
- Het spel van deze kinderen is niet planmatig.
- 'Doen alsof' spel komt bij deze kinderen nauwelijks voor.
- Verder spelen de kinderen vaak met eenvoudige speelvormen, waardoor de spelontwikkeling niet optimaal benut wordt.

Kinderen met gedragsstoornissen:

- Zie hiervoor de kenmerken bij het spel van kinderen met ADHD. Het spel van kinderen met gedragsstoornissen en van kinderen met ADHD is vergelijkbaar.

Kinderen met angststoornissen:

- Kinderen met angststoornissen gaan in hun spel niet snel op onderzoek uit.
- Ze gaan niet snel op zoek naar materialen of naar ruimtes waar ze kunnen spelen.
- De kinderen stellen zich terughoudend op, waardoor samen met andere kinderen spelen moeizaam verloopt.

Deel II

Spelinterventies

Handvatten voor de sociaal pedagogisch hulpverlener

Observeren

Observeren is een voorwaarde voor een interventie. Bij het observeren is het van belang dat de SPH'er:

- Ontdekt wat het spelniveau van het kind is. De niveaus waarop geobserveerd kan worden zijn:
 - Spelend bewegen
Dit is te zien als een kind met zijn eigen lichaam speelt, bijvoorbeeld blazen, voelen, het bewegen van handen en voeten of stoeien.
 - Spelend omgaan met voorwerpen
Hierbij is te zien dat het kind ervaring opdoet met voorwerpen en de functie ervan ontdekt. Een voorbeeld is de ontdekking dat een bal kan rollen.
 - Spelend construeren
Dit spelniveau is aan de orde wanneer kinderen samenhang gaan ontdekken en gaan uitproberen wat er met welk materiaal kan. Ook zijn imitatiespelletjes vaak te zien.
 - Fantasie- en rollenspel
Dit spel is te zien als kinderen aan bestaande voorwerpen of aan zichzelf, andere betekenissen kunnen geven. Het kind doet bijvoorbeeld alsof het de groepsleider is.
 - Succes- en gezelschapsspelen
Dit spel staat in teken van samenwerking. Kinderen die dit spelen zijn zichtbaar bezig met bijvoorbeeld afspraken maken, op hun beurt wachten en zichzelf meten met een ander kind.
- Zoekt naar het probleem bij het kind om hier interventies op aan te passen.
- Kijkt in hoeverre het spel van het kind nog vrij spel is of niet. Als een kind bijvoorbeeld alles gaat doen wat een ander kind vraagt, is dit geen vrij spel meer. Ook wanneer een kind in een bepaald spel blijft hangen (bijvoorbeeld het steeds weer verstoppertje voor boze mensen) is dit geen vrij spel meer.
- Tijd nemen om het spel en de kinderen te bekijken om de hiervoor genoemde punten te kunnen ontdekken.

Tijd bieden

Tijd bieden voor het spel van een kind kan soms lastig zijn, omdat het kind overvolle programma's heeft. Ook kan het zijn dat je het als SPH'er te druk hebt op dat moment. Toch is het aanbieden van tijd om te spelen erg belangrijk.

Interventies die SPH'ers in kunnen zetten om die tijd te bieden zijn de volgende:

- Geef kinderen tijd om zich te vervelen. Met deze 'lege' tijd komt er ruimte voor creativiteit en verbeelding.
- Neem als hulpverlener tijd voor het kind, zonder dat het kind iets hoeft te doen. Ga bijvoorbeeld naast het kind op de bank zitten en lees een verhaaltje voor.
- Als kinderen nare dingen hebben meegemaakt en ze spelen deze gebeurtenissen na, laat ze dit dan doen, zodat ze die gebeurtenissen kunnen verwerken.
- Wanneer het kind nog bezig is in zijn spel, het kind niet abrupt laten stoppen. Dit kan natuurlijk alleen als het spelen goed gaat.

Ruimte bieden

De volgende interventies kunnen SPH'ers toepassen om kinderen genoeg speelruimte te bieden:

- Geef kinderen echt de ruimte om te spelen. Dit betekent dat hulpverleners kinderen niet op de nek zitten, maar vrij laten in hun spel. Dit kan bijvoorbeeld door:
 - Het kind de ruimte te geven om alleen of samen te spelen. Als een kind even niet met andere kinderen op de groep wil spelen, laat het kind dan bijvoorbeeld zijn gang gaan in een aparte ruimte. Als een kind samen met een ander kind wil voetballen, geef het dan de ruimte om daar een geschikte plaats voor te zoeken.
 - Het kind, wanneer het dat wil, in plassen te laten stampen of in modder te roeren. Dit is goed voor kinderen: zo ontdekken ze de wereld op hun manier.
 - Het kind op onderzoek uit te laten gaan en te laten ontdekken hoe dingen werken en ik elkaar zitten, in plaats van zelf te zeggen hoe iets werkt of waar het kind voor moet oppassen.
- Ruimte bieden betekent ook grenzen aangeven. Het kind moet weten wat wel en wat niet mag, waar het wel en niet mag komen. Binnen die grenzen moet de hulpverlener het kind de optimale ruimte geven.

Juiste omgeving aanbieden

Een voorwaarde voor spel is dat het kind een goede omgeving heeft om te spelen. Interventies die SPH'ers daarvoor in kunnen zetten zijn:

- Een veilige en rustige omgeving aanbieden waar het kind kan spelen. Zo behoudt het kind zijn eigen vrijheid. Dit houdt in dat het kind niet in een drukke, onveilige straat speelt, maar dat dan een alternatieve speelplek aangeboden moet worden.
- Een geschikte ruimte zoeken waar kinderen wel kunnen spelen wanneer er niet genoeg ruimte is. Dit kan zowel binnen de instelling op het terrein zijn, als buiten de instelling. Een uitstapje naar het bos of een kinderboerderij bijvoorbeeld.

Juist speelgoed aanbieden

Kinderen spelen veel met speelgoed. Daarom is het belangrijk dat er het juiste speelgoed wordt aangeboden. Interventies om het juiste speelgoed aan te bieden zijn:

- Kinderen laten spelen door nieuwe of vertrouwde, maar ook spannende, bijzondere en uitdagende spelmogelijkheden aan te bieden.
- Speelgoed geven zonder gebruiksaanwijzing, zodat de eigen creativiteit en fantasie zich kan ontwikkelen. Voorbeelden hiervan zijn:
 - Water, zand of andere natuurproducten, waarmee een beroep gedaan wordt op de eigen creativiteit.
 - Een doos met blokken, waarmee het kind kan doen wat hij wil.
 - Een wit vel papier en kleurpotloden, vetkrijtjes of plakkaatverf, zodat het kind een eigen fantasietekening kan maken.
 - Klei, waarmee het kind naar eigen wensen een beeld kan maken.
 - (Hand)poppen, waarmee het kind werkelijke situaties kan naspelen in zijn fantasiewereld.
- Digitaal speelgoed niet meer dan nodig is aanbieden. Wanneer computerspellen wel gespeeld worden, is het goed om als SPH'er duidelijke tijdsafspraken te maken met de kinderen en zelf spellen op de computer te zetten die de ontwikkeling van het kind niet belemmeren.

Aansluiten (op de ontwikkeling) van het kind

Interventies die SPH'ers in kunnen zetten om bij het kind en zijn ontwikkeling aan te sluiten zijn de volgende:

- Kijk per kind naar geschikte spelmaterialen, om ook daarmee zo goed mogelijk bij de ontwikkeling van het kind aan te sluiten.
 - Lichamelijke ontwikkeling
Bewegingsmaterialen en zintuiglijke materialen kunnen hierbij aangeboden worden. Zintuiglijke materialen zijn bijvoorbeeld zachte knuffels, water, zand of speelgoed dat geluid maakt. Als bewegingsmaterialen kunnen ballen, fietsen, schommels of springtouwen gebruikt worden.
 - Cognitieve ontwikkeling
Om het denkvermogen van kinderen te stimuleren kunnen bouw- en constructiematerialen aangeboden worden, zoals puzzels, Lego of K'nex.
 - Sociaal-emotionele ontwikkeling
Fantasie-, creativiteits- en expressiemateriaal of spellen kunnen ter bevordering van deze ontwikkeling aangeboden worden. Denk hierbij aan schilderen, boetseren, verkleeden, knippen en plakken.
- Zorg dat je tussen de kinderen staat en luistert naar wat ze willen, in plaats van te zeggen: 'We gaan dit of dat doen'.
- Voor kinderen die niet goed kunnen spelen is het belangrijk om te laten zien wat ze met bepaald speelgoed kunnen doen. Dit kan door eerst voor te doen hoe ze bijvoorbeeld met de blokken kunnen spelen. Vervolgens kun je de kinderen laten meehelpen en op een gegeven moment hen zelf iets laten bouwen.
- Speel mee met kinderen, zodat ze gestimuleerd worden om verder te gaan in hun spel. Dit kun je doen door bijvoorbeeld mee te springen op de trampoline of mee te gaan in het fantasiespel van het kind door geluiden na te doen.
- Voor het spel van een verwaarloosd kind is het van belang dat je je als hulpverlener mengt in het spel door ernaast te gaan staan, omdat verwaarloosde kinderen nooit spelbepalend zijn. Wanneer de kinderen bijvoorbeeld bezig zijn in een rollenspel, kun je je als hulpverlener erin mengen door te zeggen: 'Nu mag, (naam) de directeur spelen'.
- Speel ook mee wanneer een spel uit de hand dreigt te lopen. Bij een spannend of angstig spel kan de hulpverlener dit bijvoorbeeld doen door speelfiguren erbij te halen die als hulpfiguren fungeren.

Spel stimuleren

Sommige kinderen vinden het moeilijk om vanuit zichzelf tot spel te komen. Interventies die SPH'ers kunnen inzetten zijn:

- Kinderen stimuleren tot actief spel. Lezen, televisie kijken, dagdromen is geen spel. Met actief spel wordt spel bedoeld waarbij het kind actief nadenkt en handelt. Voorbeelden hiervan zijn rollenspellen, schilderen of tekenen of met Lego spelen.
- Kinderen stimuleren om samen te spelen door bijvoorbeeld een toegeworpen bal terug te rollen of te gooien.
- Luisteren, kijken en reageren op uitlatingen van een kind.
- Kinderen laten merken dat het spel wat ze spelen goed is. Ze moeten weten dat hun spel op zich gewaardeerd wordt en dat niet de resultaten van hun spel centraal staan.

Sommige kinderen hebben structuur nodig in hun spel. De interventies die SPH'ers kunnen inzetten om spel door middel hiervan te stimuleren zijn:

- Samen met de kinderen een spelplan maken. In een spelplan wordt een logische volgorde aangegeven en weet het kind beter hoe het zijn spel moet aanpakken. Ook pictoborden kunnen hiervoor worden gebruikt. Deze manieren van spel plannen geven duidelijkheid aan

de kinderen over wat ze gaan doen. De kinderen weten dan dat ze bijvoorbeeld eerst buiten gaan spelen onder begeleiding en daarna met een ander kind gaan spelen.

- Het maken van tijdafspraken wanneer kinderen snel afgeleid zijn. Zo leren kinderen zich beter te concentreren op hun spel. Een voorbeeld hiervan is dat een kind een half uurtje met de blokken gaat spelen en daarna een bordspelletje met een ander kind gaat doen.
- Met behulp van bepaalde methodieken structuur aanbrengen in spel van kinderen. Voorbeelden van methodieken zijn de wijzer van Geef me de 5 en Floortime.
 - Geef me de 5 is een wijzer die bedoeld is voor kinderen met een stoornis in het autistisch spectrum. Door middel van deze wijzer en verschillende pictogrammen weet het kind wat hij in zijn vrije tijd kan gaan doen.
 - Floortime is een methodiek waarbij spelenderwijs de ontwikkeling wordt gestimuleerd, door met het kind mee te gaan in het wat het doet. Als een kind bijvoorbeeld naar een hoekje kruipt om met poppen te spelen, gaat de hulpverlener met het kind mee.

Literatuurlijst

Deel I – Minicursus spel en spelontwikkeling

Wat is vrij spel?

- Bomhof, E., & Trossel, M. (1989). *Leren samenspelen – een praktijkboek voor (groeps)opvoeders*. Amersfoort/Leuven: Acco.
- Hellendoorn, J., & Berckelaer-Onnes, van, I. (2002). *Speciaal spel voor speciale kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Nielander, D. (2003). Spelen, de 'gewoonste zaak' van de wereld. Geraadpleegd op 23 april 2012, van <http://www.kidsquality.nl/site/files/pubs/Spelendegewoonstezaak.PDF>
- Vermeer, E.A.A. (1974). *Het spel van het kind – informatie over opvoeding en onderwijs*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Belang vrij spel

- Buys, O., & Poel, van der, L. (Red.). (1997). *Spel werkt Leer spelen*. Utrecht: HvU.
- Delfos, M. (2004). Werken is nespelen. Tijdschriftartikel uit: De wereld van het jonge kind, januari 2004. Gedownload op 24 april 2012, van <http://www.mdelfos.nl/index-p.htm>
- Keizer, L. (2005). Spelen de kinderen? Geraadpleegd op 27 april 2012, van <http://www.antroposana.nl/index.php?pag=http://www.antroposana.nl/info/spelendekinderen.php%20geraadpleegd%20op%2010-04-2012>
- Solter, A.J. (2004). *Het ongedwongen kind - ruimte geven en grenzen stellen aan kinderen van 2 tot 8 jaar*. Haarlem: De toorts.

Belang van spel voor de ontwikkeling

- Bomhof, E., & Trossel, M. (1989). *Leren samenspelen – een praktijkboek voor (groeps)opvoeders*. Amersfoort/Leuven: Acco.
- Hellendoorn, J., & Berckelaer-Onnes, van, I. (2002). *Speciaal spel voor speciale kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Keizer, L. (2005). Spelen de kinderen? Geraadpleegd op 27 april 2012, van <http://www.antroposana.nl/index.php?pag=http://www.antroposana.nl/info/spelendekinderen.php%20geraadpleegd%20op%2010-04-2012>
- Nielander, D. (2003). Spelen, de 'gewoonste zaak' van de wereld. Geraadpleegd op 23 april 2012, van <http://www.kidsquality.nl/site/files/pubs/Spelendegewoonstezaak.PDF>
- Verhulst, F.C. (2005). *De ontwikkeling van het kind*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Het belang van spelen bij kinderen (2008). Geraadpleegd op 27 april 2012, van <http://mens-en-samenleving.infonu.nl/pedagogiek/28270-het-belang-van-spielen-bij-kinderen.html>

Kenmerken van spel van kinderen met een beperking

- Marlis Orthopedagogische praktijk (z.d.). *Hechtingsstoornis*. Geraadpleegd op 5 mei 2012, van http://gedragsproblemen-kinderen.info/Wat_is_een_hechtingsstoornis.htm
- Scoutpedia (2011). *ADHD*. Geraadpleegd op 4 mei 2012, van <http://nl.scoutwiki.org/ADHD>
- Teems, I. van der, (1997). *Spel en spelen – plaats, functie en visies*. Baarn: H. Nelissen.
- Vermeulen, P., & Degrieck, S. (2006). *Mijn kind heeft autisme*. 3^e druk. Tiel: Lannoo.

Literatuur

Deel II – Spelinterventies

Observeren

- Spel en spelontwikkeling (z.d.). SLO – Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling. Deel 1: Theoretische uitgangspunten. Geraadpleegd op 3 mei 2012, van http://www.slo.nl/downloads/archief/Spel_deel_1_Theoretisch_kader.pdf/
- B,11 (persoonlijke communicatie, 12 april 2012).
- E,1 (persoonlijke communicatie, 16 april 2012).

Tijd bieden

- Heutz, L. (2008). Ruimte maken om niets te doen – Ik verveel me: vloek of zegen? Geraadpleegd op 4 april 2012, van http://www.pedagogenplatform.nl/uploads/File/pedagogenplatform_april_MK.pdf
- Teems, I. van der, (1997). *Spel en spelen – plaats, functie en visies*. Baarn: H. Nelissen.
- I, 1 (persoonlijke communicatie, 28 maart 2012).

Ruimte bieden

- Teems, I. van der, (1997). *Spel en spelen – plaats, functie en visies*. Baarn: H. Nelissen.
- A,10 (persoonlijke communicatie, 5 april 2012).
- B,3 (persoonlijke communicatie, 12 april 2012).

Juiste omgeving aanbieden

- Groot, R. de, Boerema, J.H.D. & Paagman, C.J. (1993). *Bladergroen – voorwaarden voor opvoeding en onderwijs*. Nijkerk: Uitgeverij Intro.
- Teems, I. van der, (1997). *Spel en spelen – plaats, functie en visies*. Baarn: H. Nelissen.
- Vermeer, E.A.A. (1974). *Het spel van het kind – informatie over opvoeding en onderwijs*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- G, 6 (persoonlijke communicatie, 7 mei 2012).
- K, 3 (persoonlijke communicatie, 11 mei 2012).

Juist speelgoed aanbieden

- Boetes, B., Nieuwenhuys, D., & Schuitema, K. (2008). *Spel en Sport*. Baarn: HBuitgevers.
- Bomhof, E., & Trossel, M. (1989). *Leren samenspelen – een praktijkboek voor (groeps)opvoeders*. Amersfoort/Leuven: Acco.
- Groot, R. de, Boerema, J.H.D. & Paagman, C.J. (1993).

Bladergroen – voorwaarden voor opvoeding en onderwijs. Nijkerk: Uitgeverij Intro.
Valck, M. de, (2004). Ieder kind heeft recht op zijn bult.
Geraadpleegd op 4 april 2012, van
http://speelgoedadvies.nl/Publicaties/Diverse_Artikelen/bult_10.html

Aansluiten (op de ontwikkeling) van het kind

Bomhof, E., & Trossel, M. (1989). *Leren samenspelen – een praktijkboek voor (groeps)opvoeders*. Amersfoort/Leuven: Acco.
Mierlo, F.M.L. van (1997). Beeldende expressie: de ontdekkingsreis van jonge kinderen. In O. Buys, L. van der Poel (Red.). *Spel werkt Leer spelen*. (pp. 91-99). Utrecht: HvU Press.
B,8 (persoonlijke communicatie, 12 april 2012).
B,12 (persoonlijke communicatie, 12 april 2012).
C,3 (persoonlijke communicatie, 11 april 2012).
K,7 (persoonlijke communicatie, 11 mei 2012).

Spel stimuleren

Teems, I. van der, (1997). *Spel en spelen – plaats, functie en visies*. Baarn: H. Nelissen.
A,5 (persoonlijke communicatie, 5 april 2012).
B,5 (persoonlijke communicatie, 12 april 2012).
D,5 (persoonlijke communicatie, 16 april 2012).
J,1 (persoonlijke communicatie, 28 maart 2012).
K,7 (persoonlijke communicatie, 11 mei 2012).